

מזמור באספקלרית מנהג

(תהילים מזמור צח)

זיהויים של פרקים בתנ"ך, ובעיקר בספר תהילים, לעיתים כמה פנים להם. זיהוי, קרי תוכן מזמור, ולרגל מה חיברו ושרו אותו. מזמור צח' גם הוא אחד ממזמורים אלו. מזמור צח' – "מזמור שירו לה' שיר חדש" מוכר היטב כאחד מתוך ששת המזמורים הנאמרים בקבלת שבת, וכאחד מתוך סדרת המזמורים הנאמרים לפני ברוך-שאמר בשחרית (למנהג קהילת תימן).

העיון להלן במזמור, מתחלק לשניים: א' – זיהוי המזמור ע"פ הפרשנים שבמקום. ב' – עיון לאור מנהג בני-תימן לאומרו בר"ח. כעזר לעיון מצוטטים פסוקי הראשונים של המזמור.

מזמור שירו לה' שיר חדש
כי נפלאות עשה הושיעה לו ימינו וזרוע קודשו
הודיע ה' ישועתו לעיני הגויים גלה צדקתו
זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל ראו כל אפסי הארץ את
ישועת אלוקינו

עיון במזמור מגלה שישנם מספר קשיים המכבידים על זיהויו: ראשית – סתמיותו, ושנית – הסתירה בפתיחת המזמור.

סתמיות המזמור

המזמור פותח: "מזמור שירו לה' שיר חדש כי נפלאות עשה". מהן הנפלאות? "הושיע לו ימינו וזרוע קדשו". מתי? היכן? סתום. אף הפסוקים (ב, ג) "הודיע ה' ישועתו לעיני הגויים... ראו כל אפסי ארץ את ישועת אלוקינו" אינם מסבירים הרבה, שכן ישועה לעיני הגויים מצינו הרבה: יציאת מצרים, גאולת העתיד, נצחון ישראל במלחמות בכל הזמנים.

הסתירה בפתיחה

שירו לה' שיר חדש – משמע על דבר חדש, בעתיד. לעומת זאת כי נפלאות עשה – לשון עבר (וכן הודיע, גלה, בפסוקים: ב, ג) – עבר ועתיד, הא כיצד?!

א. פרשנים מקומיים

נראה שקשיים אלו עמדו בפני המפרשים בבואם לזהות את המזמור. הגישות לפיענוח תוכן המזמור מתמצות בשתי גישות כלליות: הא' דורשת על העבר, והב' – על העתיד.

שבח על העבר.

ישנם שני נסיונות לפרש את התוכן, ולהלן יובאו הגישות והראיות. שבח על יציאת מצרים (אלשיך).

גישה זו מסתמכת על לשון העבר החוזרת כמה פעמים: עשה, הודיע, זכר. מהן הנפלאות? הביטויים: "הושיעה לו ימינו וזרוע קודשו" זכורים מהכתוב בשירת הים: "ימינך ה' תבלעמו ארץ" "ובגדול זרועך ידמו כאבן". זאת ועוד. "ראו כל אפסי ארץ את ישועת אלוקינו" מוכר אף הוא משם: "שמעו עמים ירגזון חיל אחז יושבי פלשת, אז נבהלו אלופי אדום" – הכל יודעים על ניסי מצרים. בדרך זו גם ניתן להסביר המשך המזמור¹.

שבח על העלאת ארון ה' משדה פלישתים.

בעקבות תבוסת ישראל לפני פלישתים בימי עלי, ארון ה' נופל לידי הפלישתים. הארון נמצא בשדה פלישתים שבעה חודשים, ואח"כ מועבר לרשות ישראל עקב שפטים שעושה ה' בפלישתים².

הזוהר דורש את הכתוב: "וישרנה הפרות בדרך... בדרכם מפלשת לישראל אמרו שירה. ומה אמרו? מזמור שירו לה' שיר חדש"³.

סימוכין לגישה זו מוצאים בכתוב: "הושיעה לו", "הודיע ה' ישועתו" – היינו הישועה היתה של ה'. ומה היא? קידוש ה' שהיה בעקבות החזרת הארון משדה פלישתים⁴.

שבח על העתיד – שבח על הגאולה.

שירו לה' שיר חדש – כל אלה לעתיד, כלשון רש"י; ובלשון מפרש אחר: "זה המזמור נעשה לימות המשיח אחר יום הדין" (ספורנו).

סימוכין נוספים יש מהמשך. הודיע ה' ישועתו לעיני הגויים "גלה צדקתו" – במה? בזה שזכר חסדו ואמונתו לבית ישראל. גילוי הצדק יתבטא בגאולתן של ישראל, שאכן קיים ה' את אשר הבטיח.

1. בספר ברית אברהם מרחיב להסביר את המזמור לפי תוכן זה.

2. שמואל א, ו.

3. הזוהר בפר' תרומה וז"ל: מזמור שירו לה' שיר חדש הא אתערנא דפרות כד נטלו ארונא אתערו בהאי תושבחה וכו'. (כל מקורות הזוהר המצוטטים מובאים מתוך תכלאל "עץ חיים" ח"א).

4. בספר "דברי סופרים" להר' רבינוביץ מרחיב בהסבר המזמור לפי תוכן זה.

אכן שתי הגישות מתקשות בביאור הביטויים עבר ועתיד. לגישה הדורשת את המזמור על העתיד יקשה לשון העבר החוזר כמה פעמים: עשה, גילה וכו', ונצטרך לבאר כך: כל פועל ה' בעתיד חשוב כאילו נעשה כבר, שהרי אין אצלו מגבלות זמן. אך עדיין תישאל שאלה מדוע צויין בהוראת עבר דוקא כאן?

לגישה הדורשת על העבר, המושג חדש טעון ביאור. הזוהר מתייחס לקושי זה ופותרו בצורה זו: הביטוי חדש מתיחס ליום שבו נאמר המזמור, ובלשונו "וחדש לא איקרי אלא באיתחדדותיה דסיהרא – בדין איהו חדש". היינו השיר נאמר בר"ת, ור"ח נקרא כך ע"ש שהלבנה מתחדשת בו⁵. הסבר זה מיישב את המושג "חדש" לפי הגישה שהמזמור מהווה שבח על העלאת הארון משדה פלישתים כיון שהפרות אמרו שירה בר"ת, לפיכך נקרא המזמור חדש. ברם לגישה הדורשת על ניסי מצרים "חדש" – עתיד ועבר, הא כיצד?⁶

קושי נוסף על שתי הגישות הוא שבח איתני הבריאה: "ירעם הים ומלואו" "נהרות ימחאו כף יחד הרים ירגנו". מה מקום לשבח הבריאה על ניסי מצרים או העלאת הארון או גאולת העתיד. מה הנאה הגיע להן שבשל-כך משבחות?

אפשר שים, נהרות והרים – הכוונה לתושביהן, ואפשר שאומנם כך הבריאה עצמה משבחת על גילוי כבוד שמים בעבר או בעתיד. ברם כל זאת הודאה ושבח על דבר שנעשה לאחרים!

ב. עיון במזמור לאור מנהג

נראה להציע דרך נוספת בזיהוי המזמור. הגישה הבאה מסתמכת על מנהג, ולפיכך נציעו תחילה.

אחד המנהגים המייחדים את קהילת תימן⁷, היא אמירת המזמורים צח-צט בר"ת. "מזמור שירו לה' שיר חדש" ו"ה' מלך ירגזו עמים".

מנהג זה אינו מתבטא רק באמירת המזמורים בר"ח אלא גם במיקומם: היותם נאמרים אחרי מזמור של יום, כפי שמזמורי תענית וחנוכה נאמרים שם, גורם המאפיין אותם ביותר כמזמורי ר"ח. זאת ועוד, המנהג להוריד תפילין, מנהג המהווה אות היכר לכך שהיום ר"ח, הוא דוקא אחרי מזמור של יום, קודם אמירת מזמורים אלו. מנהג זה שב ומאשש את התפיסה שמזמורים אלו מבטאים את מהותו של יום.

5. וז"ל ואי תימא אמאי כתיב הכא חדש והא תדיר קאמרי תושבתתא דא. אלא ודאי שיר חדש איהו וחדש לא איקרי אלא באיתחדדותא דסיהרא, כד אתנהירת מן שמשא, כדין איהו חדש ודא איהו שיר חדש. ע"כ.

6. ועיין בהערה 8 לפיה עולה שחדש מתיחס לה' ואם כן אתי שפיר, ואעפ"כ מדוע תואר זה דוקא כאן.

7. הנהגים כמנהג הבלדי (מקומי) להוציא את מנהג השאמי (כינוי לא"י לפי פירוש אחד) שברובו נוהג כהספרדים. המזמור נמצא בתכלאל "עץ חיים" ח"א.

[אמנם מזמור קד' בתהילים – ברכי נפשי, נאמר אף הוא בר"ח, אולם מיקומו בערבית דליל ר"ח בלבד. (למנהג האמור, ראה הערה 7)].
יש לציין שלמנהג זה מישנה חשיבות בשל העובדה שלא נמצא מזמור מיוחד לר"ח במקורות. אם אכן שיר זה אמרו הלויים בר"ח הרי שמסורת זו פתרה את התעלומה. שכן ידים לסברא שמזמור זה נאמר במקדש, בשל ריבוי הכלים שבו: בכנור, בחצוצרות וקול שופר, ולפי סדר מסויים.

במסכת סופרים פ"ז הלכה יא, בסוגיית המזמורים שנאמרו במקדש, מובא: "... צריכין לומר אחר יהי כבוד, ה' מלך ומזמור שירו לה' מדברי סופרים, ואחריו הודו לה' קראו בשמו וששת המזמורים של כל יום". ובנוסחת הגר"א שם: "וצריכין לומר בר"ח אחר יהי כבוד, ה' מלך, מזמור שירו לה' שיר חדש". עולה אם כן שהמזמור נאמר בר"ח, ברם שונה בתרתי: המיקום והסדר. המיקום – שלא כמנהג לאמרו אחר מזמור של יום (ואף לנוהגים לומר מזמורים במקום זה, ברם אין זה מבטא מהותו של יום שכן מזמורים כאלו נוהגים להיאמר שם). הסדר – שם הסדר צט-צח⁸, ואילו המנהג גורס לפי הסדר בתהילים: צח-צט.

[אעפ"כ זהו המקור הקדום ביותר שבו מוזכרים צמד-המזמורים יחד כנאמרים בר"ח, ואפשר שבידי בני תימן היתה גירסא אחרת במס' סופרים. אלא שהרא"ש (בהלכ' קטנות בסוף מנחות) קובע כי מסכת זו נכתבה בדורות האחרונים, ולפי"ז עדיין צריך הענין בירור.]

עתה עולה השאלה מה המקור למנהג? המהרי"ץ בפירושו "עץ חיים" לתכלאל התימני מביא שני טעמים לאמירת המזמור בר"ח: הא' – בשם הר' צעדי, והב' – משל עצמו.
הר' צעדי קובע, ע"פ הזוהר, שבר"ח נאמר מזמור זה בפמליא של מעלה, ומכוח זה נהגו לאמרו בר"ח אף בפמליא של מטה⁹. טעם נוסף, מציין המהרי"ץ: בר"ח מתחדשת הלבנה שהיא אות להתחדשות מלכות בית-דוד, ומזמור זה, תוכנו – גאולת העתיד שתבטא במלכות בית-דוד, לפיכך נהגו לאמרו בר"ח.
אם כן דומה שמצאנו את מבוקשנו.

8. סדר הפוך זה: צט – מלחמת גוג ומגוג, וצח – הודאה, יש בו חיזוק לדברי הספורנו שהובאו לעיל.
9. וז"ל הזוהר: מזמור שירו לה' שיר חדש. שיר חדש – וכי את שיר עתיק אלא שיר דעד כען קדושין לא שבחו ליה בגין דאיהו חדש. מ"ט איהו חדש בגין דההוא דמחדש עולמימי משבח ליה ואמר ליה. והכי אמר רב מתיבתא דא איקרי חדש ואיהו חדש בגין דדבוק בשמיא ולא אתפרש מיניה, לאפקא סט"א דלית ליה חידושא דכתיב ביה ואין כל חדש... עכ"ל הזוהר. הרי לך בפ"י דמלכות שמייים הנרמז בתיבת חדש משבח ואמר ליה להאי מזמור בשעתא דאיתחדש ומחדש לעולמימי היינו בר"ח וכמו"כ אנו פה למטה לעומתה משבחים ואומרים מזמור זה דמינה ילפינן לומר שיר זה דוקא, אשר יאמר כי הוא זה. הר' צעדי.

ג. ביאור המזמור

נמצא אם כן שלמזמור זה ולתוכנו יש זיקה לר"ח, לפיכך ננסה לעיין במזמור זה לאור תכני ר"ח.

שני היבטים יש לר"ח: ההיבט הקוסמי – התחדשות העולמות, ובלשון הזוהר דמחדש עולומי¹⁰, ולפי"ז התחדשות הלבנה מהווה ביטוי להתחדשות העולמות בכלל. היבט ההשגחה – המשפט – ובלשון הסידור: "זמן כפרה לכל תולדותם", כפרה על כל מה שהתרחש בימי החודש; בלשון ריה"ל: "ואחרי-כן יהיה עתיד לרפואה החודשית שהיא זמן כפרה לכל תולדותם, רצונו לומר תולדות החודשים וחדושי הימים..."¹¹. היבט זה אף הורחב בקבלה וכונה בשל"כך יום כיפור קטן, ולפיכך נהגו להתענות בער"ח (פר"ח בשם מהר"ם קורדובירו).

שני היבטים אלו, הקוסמי והמשפטי, מצויים במזמור צח. ההיבט הקוסמי – התחדשות העולמות – המזמור פותח: "מזמור שירו... כי נפלאות עשה". מהן הנפלאות?

במזמור קלו' מוצאים: "הודו... לעושה נפלאות גדולות לבדו". ומהן הנפלאות לעושה השמים בתבונה, לרוקע הארץ על המים – הודאה על מעשה הבריאה. אף כאן במזמורנו – נפלאות היינו מעשה הבריאה; ולפיכך ירעם הים, ונהרות ימחאו כף, הרים ירננו – הבריאה משבחת על בריאתה. התחדשות בר"ח. שבח הבריאה על בריאתה מצינו אף במזמור קמז': "הללו את ה' מן השמים הללוהו שמש וירח... יהללו את שם ה' כי הוא ציוה ונבראו".

התחדשות העולמות בר"ח יש בה כדי לענות על הסתירה שבין העבר לעתיד במזמור: שיר חדש – עתיד מחד, עשה, גלה – עבר מאידך. בהתחדשות הבריאה יש מקום לעבר ועתיד גם יחד. מחד התחדשות ולפיכך שיר חדש, מאידך קיומם מאז ימי בראשית ולפיכך נפלאות עשה. ואין לך ביטוי חיצוני זהה לתוכן זה יותר מאשר מזמור הנאמר בצורה סתמית, לא מזוהה, המעיד על לבישת צורה ופשיטת צורה, התחדשות. וזה מאפיין את מזמורנו – צח.

10. "דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר" – התחדשות העולמות כמאורע תמידי תופס מקום נכבד במשנתו הקבלית של בעל גפש החיים (ח"א, פ"ב) ובלשונו: "כן מאז, כל יום וכל רגע ממש, כל כח מציאותם וסדרם וקיומם תלוי רק במה שהוא יתברך שמו משפיע בהם ברצונו יתברך כל רגע, כוח ושפעת אור חדש... וכמו שיסדו אנשי כנסת הגדולה המחודש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית היינו תמיד ממש בכל עת ורגע..."

11. כוזרי ג, ה.

"חסדו ואמונתו לבית ישראל" יתפרש כך: בהתחדשות הלבנה יש ביטוי של חסד כלפי ישראל, שאכן מלכות בית דוד תתקיים, כעין הקשת בענן "ונראתה הקשת בענן, וזכרתי את בריתי"¹².

היבט ההשגחה – משפט: חלקה השני של הפתיחה במזמור – "הושיעה לו ימינו וזרוע קודשו" – הביטויים ימין וזרוע מוכרים ממקומות בהם עושה ה' שפטים בברואיו. (שירת הים: ובגדול זרועך ידמו כאבן. ימינך ה' תרעץ אויב).

ביטוי נוסף למשפט במזמור – הריעו לה': תחילה בפה, אח"כ בכנור ובחצוצרה וקול שופר המקבילים פני המלך; כאמור בסופו "לפני ה' כי בא לשפוט הארץ"¹³.

יסודות הבריאה והמשפט החוברים יחדיו מזכירים את ראש השנה – "היום הרת עולם היום יעמיד במשפט"; ואפשר אף "וגילו ברעדה" המאפיין את יום הדין, מצוי אף הוא בר"ח: סעודת ר"ח מחד, אשר יש לה עקבות בתנ"ך (דוד ושמואל – "מחר חודש"), הלל – גילה מחד, ומאידך, משפט. היוצא: התחדשות, משפט וגילה משמשים מכנה משותף לר"ח ורה"ש. ומכאן: ר"ח – מעין ר"ה קטן.

ולענינו: ההיבט הקוסמי והמשפטי החוברים יחד במזמור צח' ומהווים כותרת למזמור: כי נפלאות עשה הושיעה לו ימינו וזרוע קודשו, יש בהם כדי לזרות אור חדש על הזהות האנונימית של המזמור. מעתה אינו שייך לעבר ואף לא לעתיד. ייחודו בהיותו תמידי, ובלשון הזוהר: "והא תדיר קאמרי תושבחתא דא"!

12. בראשית פ"ט.

13. בא ללמד ונמצא למד, עפ"ז מזמור צט' – הנאמר בצמוד לצח' בר"ח, משמש המשך לרעיון המשפט בו חותם פרק צח', ופתיחתו תעיד "ה' מלך (למשפט) ירגזו עמים" אימת הדין. ובהמשכו מבטא בצורה נמרצת את עומק הדין ואת העובדה שאין משוא פנים: משה ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו... קוראים אל ה' והוא יענם, ואעפ"כ "ונקם על עלילותם", ולפיכך "דוממו ה' אלוקיננו".